

УДК 340.15:340.141(315)

М. М. БЕДРІЙ

Мар'ян Миронович Бедрій, кандидат юридичних наук, асистент Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРАВОВІ ЗВИЧАЇ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Пізнання державно-правових явищ і процесів сучасності вимагає наявності значної науково-теоретичної бази знань про державу та право, важливою частиною якої є їх історичний розвиток. Ретроспективний аналіз правових інститутів держав Стародавнього світу створює сприятливі умови для кращого та більш повного розуміння проблем еволюції й удосконалення права в умовах сьогодення. З огляду на ці міркування існує доцільність аналітичного огляду правових звичаїв Стародавнього Китаю, адже вони заклали фундамент давньокитайського права та стали вагомим надбанням світової правової культури.

Стародавній Китай був сформований як держава у XVIII–XVII ст. до н. е. Близько 1400 р. до н. е. давньокитайський політичний лідер Пан Ген збудував на р. Хуанхе місто Шан, від якого, імовірно, пішла назва усієї держави (англ. – China). У XII ст. до н. е. ця держава була завойована чжоуськими племенами, що дали Китайській державі нову правлячу династію¹. Династія Чжоу правила Стародавнім Китаєм у XII–III ст. до н. е., яку змінила династія Цінь (221–206 рр. до н. е.). Відносно нетривалий період її владарювання характеризувався жорсткістю правової політики та ствердженням централізованого адміністративного апарату. Населення Стародавнього Китаю негативно сприйняло такий стиль урядування, який призвів до масового зубожіння населення, голоду та вимирання, тому імперія Цінь була повалена селянським повстанням, яке привело до влади династію Хань (206 р. до н. е. – 220 р. н. е.)².

Традиційно первинним джерелом давньокитайського права був правовий звичай, однак у цій державі доволі рано й інтенсивно почало розвиватися законодавство. Щоправда, чимало прадавніх законодавчих текстів до нас не дійшли, але є дані про те, що вже під час чжоуського завоювання було захоплено правничі книги попередніх правителів – законодавчі зводи та правила ведення судових справ. Позиції правового звичаю послаблювалися внаслідок конкуренції двох філософських течій Стародавнього Китаю – легізму (відстоював монопольне домінування закону в системі права) та конфуціанства (вимагало ототожнення права та моралі). У 536 ст. до н. е. у царстві Чжен було відлито бронзовий триніжок із законодавчими нормами, встановлений на центральній площі міста³. Його основний зміст полягав у встановленні п'яти покарань – таврування, відрізання носа, відсічення ніг, кастрації та смертної кари. У VI ст. до н. е. в царстві Лу було прийнято закон про земельний податок, а в 513 р. до н. е. в царстві Цінь відлито залізний триніжок із законодавчими текстами. Велика кодифікація давньокитайського права під керівництвом Лі Фуя відбулася на межі IV–V ст. до н. е., отримавши назву «Книга законів». За правління династії Хань вона була доповнена новими розділами та зазнала певної редакції⁴.

Отже, правові звичаї у Стародавньому Китаї розвивалися, перебуваючи у тісній взаємодії та конкуренції з нормами законодавства й суспільної моралі. Попри легістські та конфуціанські впливи на давньокитайську правову систему звичаєве право мало значний простір регулювання суспільних відносин. Іноземні дослідники правової системи Стародавнього Китаю довели, що його звичаєве право з найдавніших часів регулювало права власників, договірні та сімейні відносини, спадкування, вирішення цивільних спорів тощо⁵. Водночас норми давньокитайського звичаєвого права мали вплив і на регулювання публічно-правових відносин. Зокрема, особливий науковий інтерес викликають наступні чинні в Стародавньому Китаї правові звичаї: проголошення спадкового принца, відповідальність посадових осіб, символічні покарання, щорічний трудовий обов'язок, застава сина (доньки), а також сорорат. Тому проаналізуємо їх докладніше.

Проголошення спадкового принца було важливим правовим звичаєм Стародавнього Китаю. Спочатку влада царя (вана) Стародавнього Китаю носила патріархальний характер, обмежувалася радою старійшин і народними зборами. Проте за правління династії Чжоу царі почали вважатися синами неба (Тяньци), і їх

влада була абсолютною. Закони, монопольне право видавати які належало царю, вважалися результатом Небесного Повеління, яке монарх переказував своїм підданам у відповідних актах⁶. Верховна влада в її судових, законодавчих та виконавчих повноваженнях продовжувала зосереджуватися в руках імператора і за правління династії Цінь⁷. Послаблення монархічної влади в Стародавньому Китаї відбулося з проголошенням імператором Лю Бана – засновника династії Хань.

Спадкового принца за свого життя чинний монарх визначав серед своїх синів. Вибір імператора був вкрай відповідальним, оскільки спадкоємець отримував благословення неба й необмежену владу. Ним дуже ретельно опікувалися, адже рівень дитячої смертності був високим. Наявність великої кількості дружин і наложниць імператора нерідко спричиняла інтриги в спробах схилити його до вибору саме їх синів. Часто траплялись випадки, коли імператор проголошував своїм спадкоємцем сина не від законної дружини, а від наложниці, внаслідок чого їй надавалась велика влада та привілеї⁸. Коли спадкоємець престолу досягав статевої зрілості, про його майбутнє правління оповіщали усю державу. У цей день батько символічно одягав йому на голову святковий убір. Зазвичай таке свято також супроводжувалось амністією засуджених⁹.

Датувати час виникнення аналізованого правового звичаю доволі складно. Відомо, що він діяв за правління династії Хань, однак в умовах династії Цінь визначення спадкоємця престолу відбувалося шляхом заповіту імператора. Про це свідчить випадок із передчасною смертю імператора Цінь Шихуана, який у своєму заповіті назвав спадкоємцем престолу свого старшого сина Фу Су – інтелігентного аристократа, який виступав проти акцій спалення книг, організованих його батьком. Однак придворна кліка, остерігаючись потенціалу Фу Су, повідомила його, що батько визначив у заповіті іншого спадкоємця престолу – молодшого сина Ху Хая. Змовники також обманули Фу Су, що Цінь Шихуан призначив йому «почесну смерть» – добровільне самогубство. Повірівши їм, Фу Су добровільно заповідав собі смерть¹⁰. Цілком можливо, що правовий звичай проголошення спадкового принца став реакцією наступних правителів на згадану подію та засобом запобігання подібним інтригам.

Відповідальність посадових осіб. У розпорядженні імператора Стародавнього Китаю перебував численний і різнорівневий апарат державного управління, за допомогою якого він реалізовував своє владарювання. До складу цього механізму первинно входили близькі родичі та довірені особи правителя, проте поступово відбувалася і професіоналізація адміністративного апарату Давньокитайської держави. Не зосереджуючи свою увагу на титулах і функціях різних посадових осіб Стародавнього Китаю, які еволюціонували в процесі його історії, зазначимо, що всі вони були відповідальними перед імператором за свою діяльність. В управлінській системі за правління династії Цінь функціонував спеціальний урядовець (юйші дафу), що повинен був здійснювати нагляд за діяльністю посадових осіб державної влади¹¹. Нерозривний зв'язок посадових осіб із монархом виразно доводить факт, за яким у 159 р. до н.е. давньокитайський регент Лянг Джі був усунений від влади, а разом із ним – близько трьохсот посадових осіб державного апарату.

Юридична відповідальність посадових осіб у Стародавньому Китаї мала цікаві особливості, негласний характер і регулювалася насамперед звичаєвим правом. Заходи такої відповідальності могли бути різними – від усунення з посади й аж до смертної кари чиновника та всієї його сім'ї (особливо, коли він вчиняв розкрадання державного майна)¹². Водночас у Стародавньому Китаї публічне покарання, критика чи приниження вищих посадових осіб держави царем вважалися недопустимими. Такі заходи він міг здійснювати лише в закритому режимі, і навіть карати смертю вищих чиновників держави слід було таємно. У Стародавньому Китаї існувала приказка «Полюючи на мишу, остерігайся розбити вазу». Інакше кажучи, давньокитайська мудрість застерігала правителів перед публічною дискредитацією посадових осіб, яка могла завдати істотної шкоди репутації влади та держави загалом¹³.

Символічні покарання. Покарання за злочини в Стародавньому Китаї були суворими та мали відповідати небезпеці вчиненого діяння. Дуже поширеними були смертна кара (в тому числі кваліфікована) та фізичні покарання (в тому числі калічніцькі кари). Однак для окремих категорій населення поступово формувались пільги, привілеї та можливість відкупу від жорстоких покарань. Викуп від таврування становив 100 шуа, від відрізання носа – 200 шуа, а смертної кари – 1000 шуа.

Крім того, виник правовий звичай, відомий як «сян» – система символічних покарань. Згідно з його правилами відрізання ноги замінювалось замальовуванням тушшю коліна, руки – замальовуванням ліктя, а смертна кара – носінням грубої полотняної сорочки тощо. У 167 р. до н.е. китайський імператор Сяо Вень санкціонував правовий звичай символічних покарань своїм указом, відмінивши покарання тілесні. Однак проти цього виступили конфуціанці, вважаючи, що така невідповідність порушить суспільну рівновагу. Тому імператор скасував свій указ¹⁴.

Правознавець Л. Гривняк висловив припущення, що символічні покарання як альтернатива смертній карі застосовувалось тоді, коли давньокитайський суддя мав справу з реальним правопорушником, чії дії, хоч і підпадали під букву закону, але не становили великої суспільної небезпеки. Не маючи змоги ані виправдати правопорушника, ані застосувати градаційну шкалу покарань, стародавній суддя застосовував умовне (символічне) покарання. Було зрозумілим, що у разі рецидиву смертний вирок буде виконано без усякої поблажливості¹⁵.

Отже, у правовому звичаї символічних покарань були відображені як позитивні, так і негативні аспекти правового розвитку Стародавнього Китаю. Позитивом була гуманізація кримінального права та послаблення репресивної функції, а негативом – порушення рівноправності учасників суспільних відносин, адже підставою застосування символічного покарання був грошовий викуп і високе суспільне становище засудженого.

Щорічний трудовий обов'язок. Як і інші держави Стародавнього Сходу, Китай потребував регулярного виконання трудовітких громадських робіт. Однак у Стародавньому Китаї вони виконувались не тільки рабами, а й вільним населенням на підставі правового звичаю щорічного трудового обов'язку. Щорічно проводилась реєстрація населення, щоб обчислити всіх, хто був придатний до суспільно корисної праці¹⁶. Імовірно, що завдяки правовому звичаю щорічного трудового обов'язку в Стародавньому Китаї реалізовувалися такі грандіозні будівельні проекти, як Велика китайська стіна та канал Ченг Куо уздовж річки Вей (246 р. до н.е.)¹⁷.

Давньокитайські чоловіки (у віці від 23 до 36 років) щороку працювали в державних трудових командах (здебільшого на будівництві та в шахтах) протягом одного місяця. Від виконання цього обов'язку звільнялися тільки чиновники від дев'ятого і вище рангу, а також єдині годувальники сім'ї. У виняткових випадках допускалася заміна робітника на виплату грошової компенсації в казну¹⁸. Наведений правовий звичай істотно сприяв адміністративно-господарському розвитку держави та її будівельно-транспортної інфраструктури, проте обмежував права її населення і негативно позначався на добробуті їх сімей.

Застава сина (доньки). У Стародавньому Китаї надавалось великого значення правовому забезпеченню виконання зобов'язань. У випадках невиконання зобов'язань боржник був змушений заставляти чи продавати своє майно (передусім землю), віддавати у боргове рабство себе або членів своєї сім'ї. За правління династій Цінь і Хань виник правовий звичай, за яким при укладенні цивільно-правового договору заставою виступали син або донька боржника. Кредитор отримував право використовувати заставлену людину на будь-яких роботах до моменту повернення боргу. У разі невиконання зобов'язання дитина боржника ставала рабом¹⁹.

Розвитку цього правового звичаю сприяли кліматичні умови Стародавнього Китаю, де селянин часто ставав жертвою повеней або посух. Це спонукало давньокитайських селян укладати договори позики на важких і кабальних умовах, які вони не мали права оспорити чи проводити торг. Зубожіння селян призводило до збільшення в державі кількості волоцюг і розбійників²⁰. Безперечно, цей правовий звичай мав негативне значення для суспільно-правового розвитку Стародавнього Китаю.

Слід зазначити, що звичаєво-правові норми подібного змісту діяли і в інших державах, характерні й іншим народам, у т. ч. українському. Зокрема, українське звичаєве право періоду Середньовіччя дозволяло батькам віддавати неповнолітніх дітей на відрібок їхнього боргу чи навіть продати у холопство. Коли борг батька за договором позики був настільки великим, що він не міг його самостійно відпрацювати протягом свого життя, то для відпрацювання боргу долучалась ще й праця дружини, дорослих і працездатних дітей боржника²¹. Відтак немає підстав вважати, що давньокитайський правовий звичай застави сина (доньки) був виключно плодом суворої далекосхідної правової культури.

Сорорат. У прадавній Китайській державі сім'я завжди була патріархальною, а в часи правління династії Чжоу жінки були позбавлені більшості своїх прав (до прикладу, вдови повинні були вчиняти самогубство, щоб супроводжувати чоловіка в «царстві тіней»). В інші періоди становище жінок було дещо кращим, оскільки вони вважались берегинями сім'ї, розвивали господарство, а інколи навіть брали участь у війнах. Разом з тим у Стародавньому Китаї практикувався сорорат – шлюб чоловіка з рідними та двоюрідними сестрами його дружини²². Як правило, такий шлюб укладався після смерті дружини, щоб забезпечити дітям нову матір, яка була з ними кровно спорідненою. Однак серед більш заможних китайців (а особливо в середовищі дворянства імперії Чжоу) практикувалося укладення шлюбу ще за життя дружини з її сестрами. Коли ж чоловік одружувався не вперше та не із сестрою його дружини, така жінка автоматично починала вважатися її сестрою. Проте для укладення шлюбу не із сестрою дружини був необхідним попередній дозвіл її родичів. Правовий звичай сорорату був притаманним багатьом народам різних частин світу, тому можна цілком обгрунтовано припустити, що він мав додержавне походження²³.

Таким чином, правова система Стародавнього Китаю формувалась насамперед на основі давньокитайських правових звичаїв, які поступово доповнювалися нормами законодавства та філософськими вченнями легістів і конфуціанців. Юридичну дію та змістове наповнення давньокитайських правових звичаїв обумовлювали потреби суспільних відносин, ефективного управління й актуальність у тогочасних умовах. Правові звичаї Стародавнього Китаю були не тільки запорукою правопорядку та виразом народної правотворчості, але й у багатьох випадках мали негативне значення, обмежуючи права його населення в інтересах держави та її керівництва.

¹ Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн / О. О. Шевченко. – К., 2010. – С. 37.

² Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн / Н. М. Хома. – Л.: Новий Світ, 2012. – С. 86.

³ Kość A. Starożytne kodyfikacje prawa chińskiego a współczesna kultura prawna / Antoni Kość // Starożytne kodyfikacje prawa / red. Antoni Debiński. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2000. – S. 75.

⁴ Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу / Б. Й. Тищик. – Л.: Світ, 2001. – С. 123–125.

⁵ Simon K. W. Civil Society in: the Legal Framework from Ancient Times to the «New Reform Era» / Karla W. Simon. – New York: Oxford University Press, 2013. – P. 7.

⁶ Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн / В. С. Макаруч. – К.: Атіка, 2001. – С. 31, 34.

⁷ Feng Y. Legal culture in: a comparison to Western law / Yujun Feng // Revue Juridique Polynésienne. – Vol 16. – Wellington, 2010. – P. 118.

⁸ Лёве М. Китай династии Хань. Быт, религия, культура / Майкл Лёве; пер. с англ. С. Федорова. – М.: Центрполиграф, 2005. – С. 59.

⁹ Вказана праця. – С. 63.

¹⁰ Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу / О. П. Крижанівський. – К. : Либідь, 2009. – С. 499.

¹¹ Тищик Б. Й. Вказана праця. – С. 113, 115.

¹² Loewe M. The government of the Qin and Han Empires 221 BCE – 220 CE / Michael Loewe. – : Hackett Publishing Company, 2006. – P. 76.

¹³ Kość A. Вказана праця. – S. 82.

¹⁴ Тищик Б. Й. Вказана праця. – С. 134–135.

¹⁵ Гривняк Л. Ю. Смертна кара та її функції в праві східних деспотій та класичного рабовласницького суспільства: спроба порівняльного аналізу / Л. Ю. Гривняк // Учёные записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – Симферополь, 2008. – Т. 21 (60). – № 8. – С. 174. – (Серия «Юридические науки»).

¹⁶ Лёве М. Китай династии Хань. Быт, религия, культура / Майкл Лёве ; пер. с англ. С. Федорова. – М. : Центрполиграф, 2005. – С. 70.

¹⁷ Kość A. Вказана праця. – S. 78.

¹⁸ Лёве М. Вказана праця. – С. 70.

¹⁹ Тищик Б. Й. Вказана праця. – С. 128.

²⁰ Лёве М. Вказана праця. – С. 57.

²¹ Леонтович Ф. И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Ф. И. Леонтович. – Киев, 1863. – С. 11.

²² Хома Н. М. Вказана праця. – С. 94.

²³ Сорорат // Большая советская энциклопедия / глав. ред. Б. А. Введенский. – М. : БСЭ, 1957. – Т. 40: Сокирки-Стилопоры. – С. 109.

Резюме

Бедрий М. М. Правові звичаї Стародавнього Китаю: деякі аспекти регулювання суспільних відносин.

Стаття присвячена окремим правовим звичаям Стародавнього Китаю, дослідження яких дає змогу розкрити основні особливості звичаєво-правового регулювання суспільних відносин цієї держави. З'ясовано значення правового звичаю в системі права Стародавнього Китаю. Проаналізовано проголошення спадкового принца, відповідальність посадових осіб, символічні покарання, щорічний трудовий обов'язок, заставу сина (доньки) та сорорат.

Ключові слова: правовий звичай, Стародавній Китай, символічні покарання, застава, сорорат.

Резюме

Бедрий М. М. Правовые обычаи Древнего Китая: некоторые аспекты регулирования общественных отношений.

Статья посвящена отдельным правовым обычаям Древнего Китая, исследование которых позволяет раскрыть основные особенности обычно-правового регулирования общественных отношений этого государства. Выяснено значение правового обычая в системе права Древнего Китая. Проанализированы провозглашения наследного принца, ответственность должностных лиц, символические наказания, ежегодный трудовой долг, залог сына (дочери) и сорорат.

Ключевые слова: правовой обычай, Древний Китай, символические наказания, залог, сорорат.

Summary

Bedriy M. Legal customs of Ancient : some aspects of regulation of social relations.

The article is devoted to some legal customs of Ancient China, research which can reveal the main features of customary and legal regulation of public relations of this state. The value of legal custom in the legal system of Ancient China is founded. Proclamation hereditary prince, responsible of officials, symbolic punishments, annual labor obligation, pledge of the son (daughter) and sororat are analyzed.

Key words: legal custom, Ancient China, symbolic punishments, pledge, sororat.